

ПРИБАЛТІЙСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ на межі 10 – 20-х років XX століття

Прибалтійська етнічна спільнота, попри свою нечисленність, відігравала досить-таки помітну роль в суспільно-політичному житті України на етапі утвердження радянської влади.

Така роль значною мірою обумовлювалася притаманними литовцям, латишам та естонцям особливостями національного менталітету, найбільш виразними з яких можна назвати почуття національної самосвідомості і прагнення до власної державності. Ці риси яскраво виявили себе як в період утворення Радянського Союзу, коли держави Прибалтики змогли відстояти свою незалежність, так і в останній добі існування СРСР, коли саме прибалтійські республіки першими вийшли з його складу.

Усвідомлення національної ідентичності вирізняло і представників прибалтійських народів, що проживали в Україні у перші десятиліття XX століття, не дозволивши їм “загубитися” серед десятків інших малих етнічних спільнот. Вони належали до нечисленних національних меншин. За даними статистичних матеріалів НКВС, у дев’яти з дванадцяти губерній Української РСР (Київській, Харківській, Полтавській, Чернігівській, Кременчуцькій, Одеській, Миколаївській, Катеринославській, Донецькій) в 1920 р. проживало 16,5 тис. литовців (0,09% загальної чисельності населення обстежених губерній) та 10,8 тис. латишів (0,06%)¹. Щоправда, ці дані були далеко не повними і стосувалися більшою мірою колоністів, що здавна проживали в Україні. В той же час в республіці перебували ще десятки тисяч прибалтійців, які опинилися тут внаслідок військових подій.

Основними місцями розташування литовців, латишів та естонців в Україні були великі промислові центри – Харків, Київ, Одеса, Катеринослав та інші. Литовські, латиські та естонські колоністи мешкали також в сільських місцевостях півдня України та Криму, проте їх кількість тут була незначною. В той же час в Україні перебувало багато евакуйованих та біженців з Литви, Латвії, Естонії, які опинилися тут під час Першої світової війни. Основний їх загаль становили робітники промисловості, а також демобілізовані солдати.

Природно, що люди, які з тих чи інших причин залишили свою батьківщину в добу військово-політичних катаклізмів, виявляли наполегливе прагнення повернутися на батьківщину, яке особливо посилювалося в 1920 р. Цьому сприяло, з одного боку, створення умов для повернення – а саме проведення переговорів та укладання договорів між РСФРР та країнами Прибалтики. З іншого, в цей час посилюється відповідна агітація з боку різних національних організацій, серед яких виділявся, наприклад, Естонський комітет. Заклики повертатися до рідних домівок і там приступати до розбудови власної держави знаходили надзвичайно активний відгук в середовищі національно свідомої прибалтійської спільноти. Прагнення повернутися підштовхувало робітників залишати роботу на українських підприємствах і вимагати у представників влади негайної відправки, і навіть масово вирушати в дорогу у сподіванні дістатися додому самотужки.

За умов вкрай тяжкого на той час економічного стану України вплив значної кількості потрібної їй кваліфікованої робочої сили (за офіційними даними в республіці перебувало більше 80 тис. лише латиського пролетаріату²) вочевидь мав негативні наслідки. Це змусило ЦК КП(б)У, зокрема його відповідні національні відділи агітації і пропаганди, звернути безпосередню увагу на існуюче становище. Проблеми реєвакації прибулих з Прибалтики під час війни осіб неодноразово обговорювалися на рівні вищих державно-політичних структур республіки. Терміново було вжито заходів для послаблення непростой, в умовах господарської розрухи, проблеми працевлаштування, покращення жахливих умов проживання робітників. Адже ці фактори були не останніми з тих, що спонукали до прагнення якнайшвидше залишити Україну. Максимум зусиль спрямовувалося на проведення агітаційно-пропагандистської роботи проти повернення в “буржуазні республіки”. Особливого значення надавалося виданню та розповсюдженню газет, листівок тощо литовською, латиською та естонською мовами, оскільки в основній своїй масі евакуйовані та біженці з Прибалтики російською мовою не володіли і тому були недосяжними для комуністичної пропаганди через російськомовну пресу.

Зрозуміло, що в проведенні агітаційної роботи надії покладалися на членів партії з числа прибалтійської спільноти. Проте діяльність латиських, литовських та естонських секцій КП(б)У мала свої особливості. Як вже зазначалося, в менталітеті прибалтійських народів особливо виділялися такі риси, як розвинута

національна самосвідомість, почуття національної єдності, що надавало навіть членам партії більшовиків з числа латишів, литовців та естонців значного потягу до виокремлення з середовища партійного загалу. Тож очевидно, що безперечний пріоритет класових засад над національними в теорії і особливо практиці більшовизму, викликали у них вразливе ставлення до збереження свого національного обличчя в структурі більшовицьких партійних організацій України та особливостей своєї діяльності в середовищі “власної” національної групи. А це неминуче обумовлювало ідеологічні звинувачення з боку ЦК КП(б)У. Найбільшою мірою їх викликали своєю діяльністю латиські комуністи, які не вважали за потрібне відмовлятися від “національного забарвлення” своєї партійної роботи. Причому це було притаманно головним чином рядовим членам партії, в той час як латиське партійне керівництво здебільшого стояло на “ідейно правильних” позиціях. Наприклад, в доповіді Харківської латиської секції ЦК КП(б)У (травень 1919 р.) наголошувалося, що “латиська буржуазія активно веде агітацію на національно-шовіністичному ґрунті, проникаючи і в партійні секції, вносячи там національний дух, розкладаючи революційні ряди організованого пролетаріату”³. Саме з цієї причини, зазначалося також у доповіді, була реорганізована Київська латиська секція.

Гостре неприйняття в середовищі латиських секцій викликали зміни в партійному будівництві, що відбулися навесні 1920 р. Це проявилось, зокрема, у ставленні до рішення квітневого 1920 р. пленуму ЦК КП(б)У про розпуск бюро національних секцій при губкомах і створення натомість національних відділів агітації і пропаганди, обов’язки яких насамперед полягали в тому, щоб контролювати масову роботу серед робітників “своєї” національності і подавати на розгляд парткомів відповідні рекомендації⁴. Їх діяльність мали контролювати національні відділи агітації і пропаганди, створювані при ЦК КП(б)У.

Обмеження самостійності в роботі національних структур були болісно сприйняті латиськими комуністами. В звіті про діяльність Латиського відділу агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У за травень-липень 1920 р. зазначалося, що реорганізація зводить нанівець діяльність латсекцій, котрі перетворюються лише в інформаційні органи при губпарткомах і саме існування яких деякі губернські парторгани вважали шкідливим і не сприяли їх роботі. Таке становище Латвідділ при ЦК КП(б)У охарактеризував як “ненормальне” і попереджав ЦК про можливий “повний застій політичної роботи серед латиських мас на Україні”, що може призвести до небажаних результатів, внаслідок чого і вимагав надання “простору для дій”. Ця позиція Латвідділу була підтримана Всеукраїнською конференцією латиських секцій (червень 1920 р.), що і було доведено до відома ЦК КП(б)У відповідною резолюцією⁵.

Проте спроби латиських секцій відстояти хоча б обмежену самостійність у партійній роботі були приречені на невдачу. На звернення латиських комуністів секретар ЦК КП(б)У С.Косіор заявив, що становище залишиться незмінним, а автори подібних резолюцій закликаються до порядку⁶.

Позиція ЦК КП(б)У викликала гостре невдоволення латиських секцій, наслідком чого стало помітне послаблення їх роботи. До того ж масове повернення співвітчизників на батьківщину звужувало поле діяльності латсекцій. Тож на початку 20-х років їх існування було припинено під тим формальним приводом, що вони вичерпали свої функції.

Діяльність литовських і естонських секцій була менш організованою порівняно з латиськими. Литовські секції до середини 1920 р. залишалися фактично не пов’язаними одна з одною і діяли кожна сама по собі, спрямовуючи свою роботу на політичну агітацію в середовищі співвітчизників та боротьбу з реємігрантськими настроями. В тому ж руслі діяли і естонські секції. Їх робота була ускладнена тим, що, з одного боку, діяльність національних організацій, які агітували за повернення на батьківщину, в естонському середовищі була найбільш розгорнутою і ефективною, а з іншого – естонські більшовики могли протиставити їм незначні сили. Так, в першій з естонських комуністичних секцій, що утворилася в березні 1919 р. в Києві, було лише 25 членів. А коли в липні 1920 р. в Одесу для створення естонської секції при місцевому губкомі партії прибув інструктор Ествідділу при ЦК КП(б)У, на момент його приїзду в Одесі перебував на партійному обліку один естонець-комуніст і один кандидат в члени партії, а протягом трьох наступних місяців до її рядів вступили ще три естонці⁷. Зрозуміло, що українське партійне керівництво мало великі сумніви в необхідності існування таких секцій, хоча самі їх члени і наполягали на важливості своєї роботи. Зрештою, на початку 20-х років литовські і естонські секції, так само як і латиські, припинили своє існування під тим приводом, що вони вичерпали свої функції.

Окрім прагнення виокремитися в рамках партійної структури, активні представники прибалтійських народів, насамперед латиші, вважали бажаним поширення розбудови національних інституцій і на державно-правовому рівні. Ще навесні 1919 р. найбільша в Україні латиська комуністична секція – Харківська – висунула пропозицію, до якої приєдналася і Київська секція, про створення Національного Комісаріату, який би опікувався інтересами латиської етнічної групи в Україні. Проте ця ідея лишилася нереалізованою – радянська влада допускала створення національних управлінських структур в дуже обмежених рамках. Натомість в 1920 р. при НКО УСРР була організована Центральна латиська секція, на яку покладалася організація всієї культпросвітньої роботи і відповідно обслуговування місцевих секцій. Була утворена також естонська секція при НКО УСРР, національні секції (в т.ч. литовські, латиські) діяли при деяких губернських відділах народної освіти. Щоправда, організація культурного життя латишів, литовців та естонців

знаходилася на низькому рівні. Латиські клуби існували лише в чотирьох містах – Харкові, Катеринославі, Києві та Полтаві. Культурні установи литовців та естонців також обмежувалися в цей період фактично лише робітничими клубами в деяких промислових центрах. Через відсутність вчителів і підручників не могли працювати національні школи. Зрозуміло, що це також були активні спонукальні фактори для повернення на батьківщину. І хоча на осінь 1920 р. з'явилися перші навчальні установи – так, в Одесі відкрилися литовська школа-комуна і початкова литовська школа – проблему національної освіти вони не вирішували, тим паче що приватні школи, де викладання велося мовами етнічних меншин, скасовувалися.

Прагнення до утворення власних формувань за національною ознакою було особливо відчутним в середовищі тих представників прибалтійських народів, які служили в Червоній Армії. Наскільки чутливо вони ставилися до збереження єдності своїх національних військових одиниць, яка могла навіть бути основною запорукою їх дієвої боєздатності, показав приклад розформування естонської стрілецької дивізії. Ця дивізія в складі Червоної Армії являла собою згуртовану бойову одиницю з власним командуванням, що брала активну участь в багатьох бойових операціях проти армій Денікіна і Врангеля, а також, як і латиські стрільці, в придушенні руху українських повстанців під командуванням Н.Махно. Розформування дивізії в середині березня 1920 р. (після того, як під час боїв в Криму дивізія відступила, зазнавши значних втрат) було сприйняте естонцями як вияв зневаги. Розпорошені по різних з'єднаннях Південно-Західного фронту естонські солдати почали масово вдаватися до дезертирства, прикладу якого піддавалися і бійці інших національностей. Ситуація склалася настільки серйозна, що стала предметом уваги ЦК КП(б)У і особливо Естонського відділу агітації і пропаганди при ЦК. Ествідділ визнав, що розформування дивізії являло собою непродуманий, неправильний і образливий для естонців захід, який приніс лише значну шкоду, і для подолання його негативних наслідків необхідно відновити цю військову одиницю⁸. Проте цього не відбулося, і дивізія так і залишилася розформованою.

Трагічний слід на українській землі залишили під час громадянської війни латиські військові формування. Вони використовувалися радянським командуванням у найкритичніші моменти бойових дій, у відповідальних бойових операціях під час боїв з денікінською і врангелівською арміями. В той же час загони латиських стрільців були однією з основних сил, які використовувалися радянською владою для придушення антирадянських виступів в Україні. Дійсно, латиські стрільці, які внаслідок постійної пресінгової більшовицької пропаганди були віддані комуністичній ідеї, не знали української мови і не співчували чужому для них українському селянству, були надзвичайно “придатними” для виконання каральних функцій.

Отже, на переломному етапі української історії прибалтійська етнічна спільнота відіграла неоднозначну роль. Нечисленні прибалтійські колоністи загалом притримувалися, наскільки це було можливо в тих умовах, звичного для них способу життя і не брали участі в бурхливих подіях революційної доби, являючи собою фактично лише об'єкт для агітації і пропаганди з боку відповідних національних секцій КП(б)У.

Більшою суспільною активністю, яка, втім, головним чином спрямовувалася на прагнення повернутися на батьківщину, відзначався міський загал, насамперед евакуйовані з Прибалтики під час Першої світової війни робітники та демобілізовані солдати. Цьому сприяла діяльність литовських, латиських та естонських національних організацій, які не лише закликали до повернення додому і розбудови власної держави, а й займалися оформленням документів та наданням практичної допомоги для виїзду з України. Тож незважаючи на більшовицьку пропаганду, заборону діяльності національних організацій та позбавлення їх будь-яких офіційних прав, в тому числі права оформляти документи на виїзд, і взагалі на всілякі перепони реєстраційним процесам, переважна більшість представників прибалтійської спільноти повернулася на батьківщину. Як свідчать дані Всесоюзного перепису населення 1926 р., в Україні на той час мешкало 9129 латишів, 6789 литовців і 2011 естонців⁹, що помітно менше навіть далеко не повних даних за 1920 р.

Найбільш помітно в суспільно-політичному житті тогочасної України виявила себе пробільшовицьки налаштована частина прибалтійської спільноти. Військові формування, що воювали на боці більшовиків, насамперед латиські стрільці, брали активну участь у придушенні українського національного руху, розправах з українськими селянами. Страшну пам'ять залишив по собі і голова Всеукраїнської надзвичайної комісії М.Лаціс. Загалом діяльність прибалтійців-більшовиків була спрямована на боротьбу проти української державності та на встановлення радянської влади.

За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. в Україні проживало 11278 литовців, що становило 0,02% населення республіки, 7142 латиша (0,01%) та 4208 естонців (0,01%)¹⁰. Порівняно з першими десятиліттями ХХ ст. їх кількість суттєво зменшилася. Більше того – змінилася генерація прибалтійської діаспори в Україні. Як вже зазначалося, переважна більшість литовців, латишів та естонців на початку 20-х років повернулася на батьківщину. Частина їх тоді ж виїхала до Росії, зокрема до Москви. Отже, представники прибалтійських народів, що нині проживають в Україні, переважно належать вже до іншої хвилі мігрантів, що з'явилася в Україні в ході здійснення асиміляторської радянської національної політики

¹Див. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – К.,1995. – С. 10.

²Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 96. – Арк. 3.

³Там само.⁴Там само. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3.⁵Там само. – Оп. 20. – Спр. 341. – Арк. 9.⁶Там само.⁷Див.: Там само. – Спр. 96. – Арк. 10; Спр. 253. – Арк. 179.⁸ІЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 342. – Арк. 173.⁹Див. Чирко Б.В. Назв.праця. – С. 13.¹⁰Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С. 4 – 5; 6 – 7.

Олександр СУЛІМЕНКО
Житомир

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВЗАЄМОВПЛИВИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ (кінець XIX – початок XX століття)

Починаючи з другої половини XIX ст. Волинь стає одним з найбільших в Україні регіоном компактного проживання німецького етносу. Основна маса німецьких колоній була розташована вздовж старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець. Великі групи колоністів проживали також вздовж лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне. Волинь приваблювала колоністів сприятливим географічним положенням, помірним кліматом та великою кількістю необроблених земель. Німецькі мандрівники так описували цей регіон: “...ми їхали по Волині, чудовій і багатій землі. Люди тут нам здавались серйозніші і розумніші, ніж поляки, яких ми бачили раніше, кращими були також поля, луки і навіть будинки. Чим далі ми їхали, тим привабливішими ставали краєвиди, які нагадували нам північну Німеччину”¹.

Німці селилися окремими колоніями серед українських поселень. Вся господарська, громадська і культурна діяльність волинських німців спростовує думку про те, що вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не вступали з ним у тісні контакти і навіть не вчилися їхньої мови. Такі твердження досить часто випливали на поверхню суспільного життя, особливо в період напружених відносин між Німеччиною та Росією. Російський дослідник німецького походження К. Ліндеман писав, що: “... там, де поселення німців і села місцевих селян знаходяться в близькому сусідстві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Українські і німецькі сім’ї інколи рідняться через шлюби їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її околицях. Багато осіб, які займають високі посади в армії є також дітьми колоністів-німців”².

На Волині окремі заможні німці-землевласники підтримували близькі стосунки з українцями та місцевою владою. Так, наприклад, в губернії славився стародавній рід Арндтів, який одним з перших поселився в регіоні ще на початку XIX ст. Вони були прекрасними хліборобами і господарями, відомими громадськими діячами. Арндами за власні кошти було побудовано земську школу в селі Березівці Житомирського повіту, в якій вчилися українські та німецькі діти. Навчання проводилося російською та німецькою мовами³. Слід зазначити, що вона збереглася до сьогодення часу і там продовжують навчатися школярі.

Один з представників роду Арндтів – Йоган закінчив юридичний факультет Київського університету й був членом Державної Думи. Він активно сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно там співпрацював з українцями. Йоган Арндт захищав також житомирських євреїв від погромів у 1905 р.⁴ Варто відзначити, що він був одружений на українці Юлії Шимченко. Рід Арндтів прославився також своєю культурою землеробства. Завдяки їхній наполегливій праці вдавалося окультурити значні земельні площі в Житомирському повіті. В окремих селах вони заклали парки. Так, наприклад, і сьогодні в центрі села Черемошне Житомирського району продовжує милувати селян старовинний парк, посаджений Арндами. Слід зазначити, що вони відомі були в регіоні також своєю працею у борошномельній промисловості. На їхніх млинах працювали українські селяни, які переймали у німців досвід господарювання. Вони також вчилися у колоністів ремеслам, які були в них надзвичайно розвинутими. Варто зауважити, що окремі німецькі колонії ставали своєрідними центрами ремісничої справи, де працювали й українські селяни. Так, наприклад, в губернії славилася колонія Анета Новоград-